

سبب تألیف منظومه‌های روایی عاشقانه فارسی تا قرن هشتم

ماریه نورالدینی گچینی *

مهدی دهرامی

حشمت‌الله آذرمان ***

چکیده

سرایش و خلق هر اثر ادبی انگیزه و سببی دارد که نویسنده یا شاعر در بیشتر مواقع بدان اشاره می‌کند و گاهی نیز برحسب دلایل برون متنی می‌توان به آن پی برد. توجه به ذکر تألیف به حدی است که در بیشتر منظومه‌ها، بخشی از مقدمه اثر بدان اختصاص یافته است. این مقاله با روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته است و هدف آن بررسی سبب تألیف منظومه‌های روایی عاشقانه فارسی تا قرن هشتم است و سعی دارد نشان دهد شاعران چه انگیزه‌هایی برای سرایش اثر خود داشته‌اند و آیا همواره آنچه شاعر در سبب تألیف آورده قابل پذیرش است یا موضوعی خیالی و بن‌مایه‌ای ادبی محسوب می‌شود. این مقاله با بررسی سبب تألیف در نوزده منظومه غنایی تا قرن هشتم نشان داده که آنها در دو دسته مولف‌محور و مخاطب‌محور جای می‌گیرند. در نوع نخست شاعر منفعت شخصی و فردی مثل ماندگاری نام نیک و نشان‌دادن توانایی و مهارت خود یا دریافت صله مدنظر داشته و در نوع دوم، شاعر منظومه‌ای را به سفارش دیگران و اجابت درخواست آنها سروده است. پربسامدترین سبب تألیف سفارش دیگران از جمله صاحبان قدرت و درباریان است که در دوازده اثر بدان اشاره شده است. مردم‌پسندی و تمایل آنها به داستان‌های عاشقانه نیز دومین انگیزه سرایش محسوب می‌شود که هردو انگیزه مخاطب‌محور است. از میان صاحبان منظومه‌های مورد بررسی، نظامی توجه خاصی به ثبت آن داشته و بخش مستقلی بدان اختصاص داده است.

کلیدواژه‌ها: سبب تألیف، منظومه فارسی، ادبیات غنایی، مقدمه‌سرایش

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه هرمزگان، بندرعباس، ایران

mariyenouraddini75@gmail.com <https://orcid.org/0009-0005-4805-0992>

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه جیرفت، جیرفت، dehrami3@gmail.com
(نویسنده مسئول) <https://orcid.org/0000-0002-6794-794X>

*** استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه هرمزگان، بندرعباس

hazarmakan@gmail.com <https://orcid.org/0009-0009-3298-3332>

۱- مقدمه

منظومه‌ها به‌طور کلی و معمول شامل سه قسمت مقدمه یا آستانه، متن اصلی و خاتمه است؛ هرچند برخی منظومه‌ها آستانه یا خاتمه را ندارند. «اجزای بسیاری از مقدمه‌های منظومه‌های فارسی شامل تحمیدیه و مناجات، نعت رسول(ص) و صحابه، آفرینش جهان و مراتب آن (معمولاً بر مشرب فلاسفه قدیم)، بخش وصفی (پند و اندرز، شکایت از حسودان، وصف حال شاعر و مانند آن)، سبب تألیف کتاب (انگیزه و هدف سرایش)، معرفی اثر(نام اثر، منبع و پیشینه اثر، محتوا و فهرست اثر، مدت زمان سرایش و...)، مدح ممدوح و بستر نهایی است»(دهرامی، ۱۳۹۷: ۴۷). خاتمه را نیز شامل مواردی مانند مباحث تاریخی (تاریخ سرایش و مدت زمان سرایش)، وصف اثر (ستایش اثر، نام اثر، تعداد ابیات)، غرض سرایش، موضوعات اجتماعی (پند و اندرز، گلایه و شکایت و مانند آن)، مدح، مناجات و حسن مقطع می‌دانند(ر.ک: دهرامی، ۱۳۹۸: ۸). سبب تألیف از موضوعاتی است که در هر یک از دو بخش آستانه و خاتمه یا هر دو امکان دارد قراربگیرد.

بدیهی است خلق هر اثر ادبی برخاسته از سبب یا انگیزه‌هایی بوده است که شاعر را متقاعد کرده، رنج سرایش را به جان پذیرا باشد و بر سرودن آن همت گمارد، از این نظر در نگاه شاعر اهمیت داشته و قابل درج در منظومه بوده است. صرف نظر از منظومه‌هایی که ناقص به دست ما رسیده و نمی‌توان دانست که آیا به سبب تألیف اشاره شده یا نه، نخستین منظومه‌ای که در مقدمه آن به سبب تألیف اشاره شده، دانشنامه حکیم میسری است که به سال سیصد و شصت و هفت سروده شده است. انگیزه میسری بجانهدان اثری بوده که کمکی به مردم در دینداری کند و از رنج آنها بکاهد:

کسی کش درد بیماری گزاید چو از پیری به سوی او رسد رنج دگر این نامه را با سود بسیار	به سوی دانش دین کم گراید... سوی خویش از پزشکی یابد او گنج بماند بر زبان بررفته هموار
---	--

(میسری، ۱۳۶۶: ۶)

پس از میسری، فردوسی نیز به سبب تألیف اشاره کرده است. وی انگیزه‌ای ملی و قوم‌محور داشته و هدف خود را به یادگار نهادن و جاودان‌ساختن داستان‌های کهن دانسته است:

از این نامور نامه شهریار
بمانم به گیتی یکی یادگار

(فردوسی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۱۱)

از آنجا که آثار دیگر پیش از دانشنامه حکیم میسری کامل باقی نمانده است، می‌توان از یک‌نظر وی را مبدع درج سبب تالیف در منظومه دانست. بعد از میسری و فردوسی در اکثر منظومه‌ها به سبب تالیف اشاره شده و برحسب آنها، انگیزه سرایش بسیار متنوع است و می‌توان از منظرهای مختلفی بدان توجه کرد.

۱-۱-سوالات تحقیق

این مقاله به دنبال آن است که نشان دهد شاعران در سرایش منظومه‌های غنایی چه انگیزه و سبب‌هایی مدنظر داشته‌اند و آیا همواره آنچه شاعران در سبب تالیف آورده‌اند، قابل پذیرش است یا از منظر خیال یا بن‌مایه‌ای ادبی بدان اشاره کرده‌اند.

۱-۲-روش تحقیق

این مقاله با روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته است و گردآوری داده‌های آن برپایه مطالعات کتابخانه‌ای است. باید توجه داشت حوزه منظومه‌های غنایی بسیار وسیع است و به‌مرور به نمونه‌هایی فرعی انشعاب یافته که مهم‌ترین آنها «منظومه‌های عاشقانه (حقیقی و مجازی)، مکاتبات منظوم (ده‌نامه، سی‌نامه و کارنامه)، سفرنامه و مثنوی‌های وصف‌الحالی است» (دهرامی، ۱۳۹۲: ۹۴). منظومه‌های عاشقانه شامل دو بخش عاشقانه مجازی و حقیقی است که مقصود از نوع نخست، منظومه‌های روایی با موضوع عشق مجازی و زمینی میان دو انسان است. در این تحقیق همین نوع منظومه را مورد بررسی قرار داده‌ایم. آثار مورد نظر این حوزه، براساس کتاب‌هایی همچون یکصد منظومه عاشقانه فارسی اثر ذوالفقاری، منظومه سرایی در ادب فارسی تا قرن هشتم از دهرامی و کتاب‌های تاریخ ادبیات فارسی گردآوری شد. در مجموع نوزده منظومه تا قرن هشتم به دست آمد که امروزه تقریباً به طور کامل موجود است و می‌توان از حیث سبب تالیف بررسی کرد: ورقه و گلشاه عیوقی (قرن چهارم یا پنجم)، ویس و رامین گرگانی (اواسط قرن پنجم)، یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی (سروده شده به سال ۴۷۶، ر.ک: مینوی، ۱۳۵۴: ۹۵)، خسرو و شیرین (سال ۵۷۶)، لیلی و مجنون (سال ۵۸۴)، هفت پیکر نظامی (سال ۵۹۳)، گل و هرمز منسوب به عطار (سروده شده به سال ۶۰۰، ر.ک: نحوی، ۱۳۸۹: ۷۶)، شیرین و خسرو (سال ۶۹۷)، مجنون و لیلی امیرخسرو (سال ۶۹۸)، ازهر و مزهر نزاری قهستانی (سال ۷۰۰)، عشق‌نامه حسن دهلوی (سال ۷۰۰)، هشت بهشت (سال ۷۰۱) و دولرانی و خضرخانی امیرخسرو (سال ۷۱۵)، همای و همایون خواجوی کرمانی (سال ۷۳۲)، گل و نوروز جلال طیب (سال ۷۳۴)، گل و نوروز خواجوی کرمانی (سال ۷۴۲)، جمشید و خورشید (سال ۷۶۳) و فراق‌نامه سلمان ساوجی (سال ۷۷۰) و

مهر و مشتری عصار تبریزی (سال ۷۷۸). سپس سبب تالیف این منظومه‌ها استخراج و دسته‌بندی و تحلیل شد.

۳-۱- پیشینه تحقیق

درباره سبب تألیف منظومه‌ها به‌طور مستقل تحقیقی صورت نگرفته است، اگرچه در تحقیقاتی که دربارهٔ مثنوی و دیباچهٔ مثنوی‌ها انجام گرفته، به آن اشاره‌هایی شده است. از جمله مهدی دهرامی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی ساختار و محتوای آستانه سرایی در منظومه‌های فارسی تا قرن ششم»، اجزای مختلف مقدمه‌های تخصصی و عمومی را معرفی کرده و در بخش مختصری از آن به سبب تألیف منظومه‌ها توجه داشته و در آن اشاره کرده از انگیزه‌های مهم و رایج شاعران بلندآوازه شدن و به یادگار ماندن نام نیک بوده و شاید نظر به رواج این دیدگاه بوده که در برخی آثار ابیاتی الحاقی با همین منظور افزوده شده است (ر.ک: دهرامی، ۱۳۹۷: ۵۷). در تحقیق مذکور همه انگیزه‌ها مورد توجه قرار نگرفته و به اختصار به سبب تالیف پرداخته شده است. از سویی دیگر، جریان‌ها و انواع ادبی به خصوص منظومه‌های روایی عاشقانه به صورت مستقل مورد توجه قرار نگرفته است. البته در برخی تحقیقات به سبب تالیف کتب مثنوی پرداخته شده است. مقاله «دلیل نگارش آثار مثنوی فارسی از دیدگاه نویسندگان آنها» از حسین پورآلشتی و احمد خلیلی (۱۳۹۲) به دلیل واقعی تألیف آثار مثنوی از دیدگاه نویسندگان آنها پرداخته و نشان داده بیشتر آثار به دستور یا درخواست کسی نوشته شده و کمتر بنا بر عزم و خواست خود نویسنده بوده است. این تحقیق به منظومه‌ها توجهی نداشته است. تا جایی که نگارندگان جست و جو کرده اند، تحقیقی مستقل در مورد سبب تالیف منظومه‌های عاشقانه انجام نگرفته است.

۲- بحث

سبب تالیف از یک نظر نشان‌گر نیرویی است که شاعر را به سرایش اثر ترغیب کرده و از سویی دیگر نشان‌گر اهداف غایی اثر و اهدافی است که شاعر از سرایش آن در نظر داشته است. سبب تالیف به طور کلی به دو دستهٔ مولف‌محور و مخاطب‌محور تقسیم می‌شود که البته گاه هر دو انگیزه با هم است. در نوع اول، شاعر مقاصد و منافع شخصی مدنظر دارد. نوع دیگر انگیزه سرودن، جنبه‌ای بیرونی دارد، به این صورت که یاران و دوستان شاعر یا بزرگانی از شاعر درخواست می‌کنند که منظومه‌ای را به نظم درآورد و نتیجهٔ آن سرودن منظومه‌های سفارشی است. در این نوع انگیزه، شاعر، منافع افرادی غیر از خود مدنظر دارد. اگرچه منظومه کلیله و دمنه رودکی و منظومه‌های عنصری منظومه‌هایی سفارشی محسوب می‌شود، نخستین منظومه باقی‌مانده با این نوع مقدمه، ویس و رامین است که شاعر به سفارش خواجه ابوالفتح حاکم اصفهان به نظم آورده است.